

THEMA 1

EENHEID ONDER DE UTRECHTSE BISSCHOP

DE EERSTE KERKEN VAN UTRECHT Het is niet zeker wanneer er in de stad Utrecht of de directe omgeving voor het eerst een kerk is gesticht. Mogelijk stond al in 630 een kerk in Trajectum, het latere Utrecht, dat door de Frankische koning Dagobert I was gesticht voor de soldaten die hier de grenzen van het rijk bewaakten. Deze fortificatie was een van oorsprong Romeins Castellum. Ten noorden van de grens was het christendom nog niet doorgedrongen. Utrecht lag strategisch om te dienen als basis voor de kerstening van de Friezen ten noorden van de rivieren. Na een overwinning in 689 van de Franken op de Friezen vestigden zich hier in 690 enkele Ierse monniken uit het klooster Rathmelsigi, onder leiding van Willibrord. Al in 695 werd Willibrord tot bisschop der Friezen gewijd. In Utrecht werden, op de locatie van het huidige Domplein, twee kerken gesticht, de St. Maarten (naar de patroonheilige van de Frankische koningen) en de St. Salvator (een gebruikelijke wijding in een missiegebied). De kerstening werd bemoeilijkt door de rivieren en moerassen. Pas rond 740

heette het westen van Nederland te zijn bekeerd en waren daar enkele kerken opgericht. Hierna verplaatste de aandacht naar de meer oostelijke gebieden. De missionarissen werden door de machthebbers gezien als een verlengstuk van de Frankische koningen. In 754 werd Bonifatius mede uit politieke overwegingen bij Dokkum vermoord. Dit was voor de Franken een welkome aanleiding een strafexpeditie uit te voeren en het land te veroveren. In de daarop volgende jaren werden de Friezen bekeerd tot het christendom.

Over het uiterlijk van de vroegste kerken van Utrecht is weinig bekend. Het waren waarschijnlijk relatief bescheiden zaalkerken met naar het oosten toe een halfronde apsis of een kleiner vierkant als koor. De gebouwen waren in deze streken echter uitzonderlijk in omvang en constructie. Zij waren groter dan ieder ander gebouwen en waren opgetrokken uit steen in plaats van uit hout

en leem. Over de precieze locatie van de kerken bestaat geen zekerheid. In de loop van de eeuwen ontstond een sterke concentratie van kerkelijke en bisschoppelijke gebouwen op de locatie van het voormalige castellum, waarvan alleen de gotische domkerk, gewijd aan St. Maarten, tot op de dag van vandaag is bewaard. Aan de zuidzijde hiervan stonden ooit de St. Salvator en de Hl. Kruiskapel. De kapel werd in de negentiende eeuw gesloopt, waarmee mogelijk het vroegste kerkgebouw van Utrecht verdween. Het gebouwtje wordt namelijk wel geïdentificeerd met de eerste St. Maarten of St. Salvator.

DE INVLOED VAN DE KEIZER OP DE KERKBOW In het Frankische rijk was de kerk een verlengstuk van de wereldlijke macht; instrument van de keizer om zijn machtsbasis te verstevigen. De keizers hadden vergaande invloed op allerhande kerkelijke zaken, zoals de benoemingen van bisschoppen. Karel de Grote, in 800 gekroond tot Rooms keizer, onderkende het belang van kerkelijke eenheid en kondigde in 789 zijn 'admonitio generalis' af, waarmee zijn koninkrijk in 21 aartsbisdommen of kerkprovincies werd verdeeld. Utrecht werd toen een bisdom onder het aartsbisdom Keulen. Het bisdom lag aan de rand van het rijk en was kwetsbaar voor aanvallen. De invasies van Noormannen dwongen de bisschop in 857 de Utrechtse zetel te verlaten, waarna zijn opvolger pas in 920 terugkeerde. De beschadigde kerkgebouwen werden hersteld.

De Utrechtse bisschoppen ondernamen vanaf het einde van de tiende eeuw belangrijke bouwactiviteiten. De St. Salvator werd onder leiding van bisschop Ansfried (bisschop 995-1010) uitgebreid en verfraaid. Aanleiding vormde de toegenomen status van het bisdom onder keizer Otto III. Deze keizer had belangrijke wereldlijke rechten overgedragen aan de bisschop alsmede grote stukken grondgebied in leen gegeven. De bisschop functioneerde daarna niet alleen als geestelijk, maar ook als politiek leider. Uiteindelijk kreeg de bisschop het wereldlijk gezag in het Sticht en Oversticht, waarbij hij de keizer direct vertegenwoordigde. De keizer kon zo vertrouwelingen op strategische posities inzetten, zonder te hoeven vrezen dat deze ooit eigen lokale dynastieën zouden vormen. Deze politiek wordt wel aangeduid als het 'rijkskerkenstelsel'.

In de bisschoppelijke bouwprojecten in de tiende en elfde eeuw kwam de band met de keizers in de architectuur tot uitdrukking. Voor de keizers was het van belang te verwijzen naar hun 'Romeinse' oorsprong, door terug te grijpen op voorbeelden van (vroegchristelijke) antieke gebouwen. De nieuwe keizerlijke gebouwen werden op hun beurt ook weer modellen tot navolging, zoals de Paltskapel in Aken, waar na Karel de Grote alle keizers werden gekroond. Dit gebouw had een opvallend westwerk met een brede centrale toren tussen twee ronde traptorens. Juist dit element – als symbool

van macht – bleek geschikt om zowel de pretenties van de bisschop als zijn afhankelijkheid aan het keizerlijk gezag te tonen. In de St. Salvator van Ansfried was een dergelijk westwerk voorzien. Ook in de nieuwe domkerk, die onder bisschop Adalbold II (bisschop 1010-1026) tot stand kwam, werd een forse toren in het westen gebouwd, gecombineerd met een robuust poortgebouw en atrium. Het kerkgebouw zelf had een kruisvormige, basilicale opzet. Adalbold onderhield uitstekende contacten met de politieke en intellectuele elite in het keizerrijk en had een gedegen opleiding genoten. Dit kwam hem van pas bij de ontwikkeling van het concept van zijn domkerk, dat aan hem wordt toegeschreven. Hetgeen lijkt te worden bevestigd door een brief aan Adelbold waarin wordt verwezen naar de verfraaiing van de Utrechtse bisschopskerk, die 'door u met verbazend grote kennis van zaken werd gefundeerd en ontworpen. Deze kerk is bovendien met opzienbarende snelheid in luttele jaren vrijwel voltooid'. De nieuwe Utrechtse Maartenskerk was een gevolg van de politiek van Hendrik II (keizer 1002-1024) die de christelijke hoogtijdagen in de verschillende rijkskerken vierde om zo de controle over zijn rijk te vergroten. Dit leidde in het hele rijk tot nieuwbouwprojecten, waarvoor de vroegchristelijke hoofdkerken van Rome model stonden. De uitstraling van de Utrechtse kerken in de provincie was groot. De Utrechtse hoofdkerken werden zelf modellen die elders, in meer bescheiden omvang, werden nagevolgd.

Onder bisschop Bernold (1027-1054) werden maar liefst drie nieuwe kerken gebouwd: de Pieterskerk, de Janskerk en de kerk van de Paulusabdij. Deze kerken werden volgens eenzelfde, betekenisvol bouwconcept opgetrokken. In het artikel van Hanneke Lenders wordt ingegaan op de specifieke architectonische kenmerken van de Janskerk en de betekenis daarvan voor de verschillende bij de bouwopgave betrokken hoogwaardigheidsbekleders. Aan de Pieterskerk en Janskerk werden, evenals eerder bij de dom en St. Salvatorkerk, kapittels opgericht. Aan deze kapittels waren kanunniken verbonden, die waren belast met de dagelijkse erediensten en met het zingen van de getijden. Zij hadden een priesterlijke wijding ontvangen en de kuisheidsgelofte afgelegd maar onderscheidden zich van monniken in kloosters doordat zij bezit mochten hebben en geen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de abt verschuldigd waren. Bovendien mochten zij de kapittelimmunitet verlaten. Dit maakte het mogelijk om aan de kapittels bestuurlijke functies binnen het bisdom op te dragen en een deel van de uitvoerende bestuursstaken waar te laten nemen, onder andere over de uitgestrekte landerijen die zij in eigendom kregen. In de loop der tijd werden de kapittels steeds belangrijker en konden zij de bisschoppen zelfs in macht overvleugelen. De kapittelkerken waren in eerste instantie bedoeld voor de kanunniken en niet voor de Utrechtse burgerij. In 1099 werd de Mariakerk ten westen van de Maartenskerk opgericht, waaraan ook een kapittel werd verbonden. Ook in dit bouwplan waren verwijzingen opgenomen naar andere kerken, waarmee de toenmalige keizer

Hendrik IV (keizer van 1084-1105) zijn macht tot uitdrukking wilde brengen. Het was de laatste manifestatie van de keizer in de Utrechtse kerkenbouw. In 1122 sloten keizer Hendrik V en Paus Callixtus II het concordaat van Worms, waarmee de keizer zijn invloed op de bisschopsverkiezingen verloor. In de volgende eeuwen werd de invloed van 'het volk en de clerus', steeds groter. De bisschop bleef als wereldlijk heer van het Sticht en Oversticht van belang, maar had nu vooral regionale invloed. Leden van aanzienlijke regionale families werden tot bisschop gekozen. Hun culturele ontwikkeling was echter veel beperkter dan de op het keizerlijke, internationale hof georiënteerde bisschoppen van voor 1122.

DE KERK VAN BURGERS, KAPITTELS EN BISSCHOPPEN

Na 1122 werd de bisschop geconfronteerd met een nieuwe macht in de nabijheid van zijn zetel: Utrecht, dat van de keizer stadsrechten kreeg. Het stichten van steden werd in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw een belangrijk middel voor regionale en plaatselijke landheren om hun macht uit te breiden. Deze steden waren bedoeld om de administratie te vergemakkelijken en de inkomsten (en daarmee de belastingen) te verhogen. De andere Utrechtse steden ontvingen geruime tijd later stadsrechten: Amersfoort in 1259, Rhenen in 1258, Wijk bij Duurstede in 1300 en Montfoort in 1329. Al deze steden ontstonden rondom een belangrijk regionaal machtscentrum, een hof of een kasteel. De steden werden echter al snel zelfstandige machtsblokken.

In de provincies, de landelijke gebieden alsmede in de steden waren het vooral de plaatselijke heren en stadsbestuurders die nieuwe kerken stichtten. Bij de kerkbouw was het bisdom hierdoor niet langer per definitie leidend. Met de keizerlijke protectie van de bisschop verviel bovendien het belangrijke architectonisch-politieke kader, dat de architectuur van de bisschopskerken voor 1122 had bepaald. In de gebouwenhiërarchie bleven de bisschops- en kapittelkerken niettemin de meest aanzienlijke. De bouw van de nieuwe gotische domkerk na een stadsbrand in 1253 was dan ook onverminderd invloedrijk op de kerkenbouw in de provincie.

De nieuwe dom volgde het concept van de Franse koningskathedraal met zijn vernieuwende plattegrond en bouwstijl, die we gotiek noemen. De kruisvorm en de basilicale opzet met driebeukig schip bleven ongewijzigd. Nieuw was dat ook het transept drie beuken kreeg en dat aan het koor een kooromgang met straalkapellen werd toegevoegd. Het gebouw werd van binnen voorzien van stenen overwelingen van kruisribgewelven, gedragen door sierlijke bundelpijlers in plaats van zware vierkante pijlers. Een 'deken' van luchtbogen, waterspuwers en pinakels kenmerken de buitenkant. Deze bouwconstructie maakte het mogelijk om veel grotere vensters te maken om meer licht toe te laten in het gebouw.

Waarschijnlijk niet geheel toevallig was men in 1248 in Keulen begonnen met de ombouw van de kathedraal naar dit schema. De Utrechtse bisschop wilde het model van de Keulse moederkerk volgen, maar ook het domkapittel wilde zich met de bouw laten gelden als eerste in de kapittelrangorde. Na een bouwstopt werd de bouw in 1288 voortgezet en in 1321 werd het koor voltooid. Van 1320 tot 1382 werd de domtoren aan de westzijde opgetrokken. Deze toren was een duidelijk teken van macht. Maar er is onduidelijkheid over wiens macht precies tot uitdrukking werd gebracht: die van de bisschop of die van het domkapittel. De domkerk werd pas in 1517, naar een vereenvoudigd plan, voltooid. In de Utrechtse kerken vond de kooromgang opvallend genoeg weinig navolging, waarschijnlijk uit een respect voor het domkapittel en de bisschop. De domtoren stond daarentegen vaak model voor andere kerktorens. De karakteristieke opbouw van de domtoren, met drie steeds smaller wordende geledingen met als bovenste een achthoek, werd bijvoorbeeld in de Onze Lieve Vrouwentoren in Amersfoort nagevolgd. Ook de Cunerakerk in Rhenen, waarover Hans Wester heeft geschreven, is voorzien van een vergelijkbare toren.

VERANDERENDE EISEN AAN KERKBOUW

In de twaalfde en dertiende eeuw werd de leer en liturgie van de katholieke kerk in concilies steeds nadrukkelijker vastgelegd. In de twaalfde eeuw werden bijvoorbeeld de zeven sacramenten van doop, vormsel, eucharistie of communie, biecht, huwelijk, priesterwijding en ziekenzalving of heilig oliesalving vastgelegd. Dit waren de door de kerk erkende gewijde handelingen. In het vierde Lateraanse concilie (1215-1216) werd bepaald dat bij de eucharistie daadwerkelijk het brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus veranderde. Regelmatige eucharistieviering werd daarmee een handeling die aan de geestelijkheid werd voorbehouden omdat men van de gewone gelovigen niet zeker kon zijn van een goede levenswandel. Zij mochten alleen op hoogtijdagen, na de biecht, ter communie. De betrokkenheid van de burgerij bij de kerkelijke rituelen werd steeds beperkter. In de kerkgebouwen werd de geestelijkheid in het koor en hoogaltaar van de parochianen afgescheiden met de bouw van een koorhek of oksaal. Voor de 'leken', de parochianen, werden nevenaltaren opgericht. Voorbeelden van dergelijke afscheidingen zijn te zien in de St. Joriskerk in Amersfoort en de St. Cunerakerk in Rhenen.

Het aantal altaren en kapellen in de kerken nam toe. Een belangrijke oorzaak was de officiële kerkelijke leer dat men na de dood eerst in het vagevuur belandde voor dat men naar de hemel of hel werd gestuurd. Om de tijd in het vagevuur te beperken was het zaak een godvruchtig leven te leiden. De paus kon als directe opvolger van Petrus, de sleuteldrager van de

hemel, een aflat afgeven dat de tijd in het vagevuur kon bekorten en de toelating in de hemel kon garanderen. De handel in aflaten werd al snel een belangrijke bron van inkomsten voor de kerk, waarmee ook kerkbouw werd gefinancierd. Verder gaf de kerk ook de mogelijkheid om door financiële giften kerken, kloosters, kapellen en altaren op te richten of tegen een bepaald bedrag zielenmissen te laten lezen. Dergelijke mogelijkheden stonden niet alleen open voor vermogende gelovigen: ook maatschappelijke groepen, zoals ambachtsgilden, richtten kapellen en altaren op waar voor het heil van hun leden de mis werd opgedragen. De gevolgen van deze ontwikkeling zijn goed te zien in de plattegronden van de kerken, waar steeds meer nevenkoren verschenen en kapellen en altaren langs wanden en pijlers werden aangebracht. Met het concept van het vagevuur nam ook de heiligenverering een grote vlucht. De afstand tussen het volk en God was groter geworden en heiligen overbrugden die afstand in hun rol als 'tussenpersonen'. Zij konden voor de gelovige bemiddelen bij het oordeel over hun levenswandel. Iedere stad, iedere beroepsgroep, ieder individu had een eigen patroonheilige. Bovendien werd aan relieken van heiligen een helende en beschermende werking toegedicht. De betekenis van dergelijke relieken voor de ontwikkeling van een stad wordt in het artikel van Hans Wester aan de orde gesteld.

